

Військові трибунали у роки Великої Вітчизняної війни та реабілітація жертв політичних репресій

Майже 60-річний проміжок часу відділяє нас від знаменного 1945 року, року Перемоги над фашистською Німеччиною у Великій Вітчизняній війні. Історичні віхи найзапеклішої війни ХХ століття постійно хвилюють науковців та дослідників, які прагнуть у своїх наукових розвідках розкрити героїзм народу, відтворити сувору дійсність фронтових боїв, без перебільшення показати кров та сльози, голод та розруху, все те, що супроводжувало страшну трагедію. Історію в жодному разі не потрібно спрощувати, використовуючи домінування певних відтінків щодо військових подій. Такий упереджений підхід у подачі сірих і навіть чорних відтінків у відтворені історичних фактів зумовлюється прагнення задовольнити потреби лише певних політичних сил.

Чимало сторінок фронтового літопису було перекручено сталінсько-брежнєвськими ідеологами. Зокрема, десятки років приймалася на віру ніким не обґрунтована цифра 20 мільйонів загиблих наших співвітчизників у Великій Вітчизняній війні. У червні 1991 року Міністерство оборони СРСР опублікувало в “Правді” уточнені загальні втрати за роки війни - 27 мільйонів громадян. Б.В. Соколов у книзі “Цена победы”, використовуючи аналітичні матеріали вітчизняних та зарубіжних дослідників, опублікував інші цифри. “Втрати радянських збройних сил надійно встановлені – 8,5 млн. убитих, 2,5 млн. померлих від ран та хвороб і 3,7 млн. померли та загинули в полоні. Всього загинуло 14,7 млн. військовослужбовців.”¹ Автор стверджує, що втрати Радянського Союзу складають біля 30 млн. осіб, що перевищують втрати всіх європейських держав, Японії, США та Канади разом узятих².

В історії Вітчизняної війни необґрунтовані репресії військовослужбовців необхідно розглядати як втрати, зумовлені маховиком свавілля та

беззаконня, що продовжував працювати всі воєнні роки. Ще до початку війни 7 червня 1941 року за погодженням з С.М.Будьонним (його резолюція на постанові) був заарештований начальник Управління протиповітряної оборони, Герой Радянського Союзу, генерал-полковник Штерн. Тоді ж, у червні, були арештовані: заступник начальника Головного артилерійського управління Червоної Армії, генерал-майор Савченко; заступник начальника оборони і начальник Розвідувального управління, Герой Радянського Союзу, генерал-лейтенант, депутат Верховної Ради СРСР Проскуров; начальник Військово-Повітряних Сил Червоної Армії, двічі Герой Радянського Союзу, депутат Верховної Ради СРСР, генерал-лейтенант Сушкевич; заступник начальника Артилерійського управління, генерал-майор Каюров; начальник Військової академії Військово-Повітряних Сил Червоної Армії, генерал-лейтенант авіації Арженухін; начальник Головного управління ВПС РСЧА, Герой Радянського Союзу, генерал-лейтенант авіації Ричагов³.

Вони за сфабрикованими матеріалами несправедливо звинувачувалися в приналежності до військової змови та проведенні антирадянської терористичної діяльності. За час їхнього перебування під арештом Берією та його підлеглими застосовувалися до арештованих тортури та знущання. У жовтні 1941 року Берією був визначений список у 25 осіб, до якого потрапили заарештовані вищеназвані командири Червоної Армії. 18 жовтня 1941 року, за письмовим розпорядженням Берії, без суду всіх зазначених у списку осіб було розстріляно. Вирок виконаний у Куйбишевській в'язниці⁴.

Малодосліджені питання репресій військовослужбовців у роки Вітчизняної війни необхідно розглядати крізь призму роботи військових трибуналів та реабілітаційних процесів. У вітчизняній історії їх діяльність фактично залишається не вивченою. У 1990 році Вікторов Б.А. спробував через діяльність Прокуратури СРСР охаректизувати роботу військових трибуналів щодо окремих воєнноначальників, офіцерів та генералів. Значно пізніше, у 1996 році, коли почали відкриватися раніше закриті архівні фонди, професійні військові юристи Муранов А.І. та Звягінцев В.Є. на основі

документів кримінальних справ, матеріалів закритих судових процесів та внутрішнього службового листування владних структур і спецслужб, не вдаючись до категоричних суджень, відобразили роботу військових трибуналів та атмосферу закритих політичних процесів над визначними військовими начальниками, офіцерами та генералами.

Саме тому в запропонованій статті йтиметься мова про репресивну роботу військових трибуналів у період Великої Вітчизняної війни та реабілітаційну діяльність щодо засуджених за контрреволюційні злочини.

Рівно через місяць після початку війни відбувся закритий судовий процес над командуючим західним Особливим військовим округом генералом армії Павловим та його товаришами по службі Григор'євим, Клімовських та Коробковим. В обвинувальному висновку зазначалося, що „в результаті зрадництва інтересам батьківщини, розвалу управління військами і здачі зброї ворогу без бою створилась можливість прориву фронту ворогом”, а також те, що Павлов став учасником антирадянського заклоту ще в 1936 році, коли воював в Іспанії, а під час командування округом „із жадоби помсти за розгром заклоту відкрив фронт ворогу”⁵. Винним себе в антирадянському заклоті Павлов не визнав. Вся його винна була в тому, що в серпні 1938 року група вищих військових начальників, у тому числі й начальник Автобронетанкового управління Червоної Армії Павлов, звернулась до Сталіна та Ворошилова з листом, в якому осуджувались безпідставні арешти військових кадрів⁶. Усі четверо генералів були засуджені до вищої міри покарання і через декілька годин після проголошення вироку вони були розстріляні.

Сьогодні цим подіям, коли відкриті доступи до засекречених документів того часу, можна дати однозначну оцінку: непомірно велика вина за трагедію перших днів війни лежить не на Павлову, а на вищому керівництву держави. Адже слідом за Сталіним його оточення запевняло всіх в непереможності Червоної Армії, закликало не панікувати і не провокувати Гітлера. Незважаючи на численні повідомлення наших розвідників та перебіжчиків,

категорично заборонялось робити будь-які кроки щодо підвищення боєздатності військових частин. Від вищого керівництва надходили безладні та суперечливі вказівки.

Не один Павлов став жертвою свавілля. За період війни було арештовано 21 особу генеральського чину. Більшість арештованих генералів звинувачувалися у проведенні антирадянської агітації, а деякі – у зраді Батьківщині. Слідство за їх справами проводилося з грубим порушенням закону. Так, генерал-майор Романов, начальник штабу 27 армії, заарештований у січні 1942 року за „ведення антирадянських розмов”, не допитувався протягом 8 років, термін слідства і утримання під вартою не продовжувався з листопада 1942 року по жовтень 1951 року. Викладач Академії командно-штурманського складу ВПС Радянської Армії, генерал-майор авіації Туржанський, який був заарештований в лютому 1942 року за вихваляння німецької військової техніки та інші „антирадянські висловлювання”, знаходився у в'язниці без продовження строків слідства та утримання під вартою більше 9 років і допитувався з перервами у два-три роки. Заступник начальника штабу західного фронту Голушкевич, заарештований у 1942 році за звинуваченням у проведенні антирадянської агітації, утримувався у тюрмі без продовження строку слідства і утримання під вартою більше 8 років і не допитувався при цьому 7 років та 3 місяці⁷.

Вивчаючи історію Великої Вітчизняної війни з позиції діяльності військових трибуналів армій та фронтів, необхідно зазначити, що через тисячі вироків можна відстежити до цього часу прихований зворотний бік війни з її брудом та непривабливістю. Ця сувора оцінка війни не знайшла свого відображення в наукових дослідженнях та публіцистиці, а без них надзвичайно важко і практично неможливо відтворити правду про найстрашнішу війну ХХ століття.

У перші дні війни були прийняті два Укази Президії Верховної Ради СРСР, які мали пряме відношення до військових трибуналів. Зокрема, в них акцентувалася увага, що у місцевостях, де оголошується військовий стан, всі

справи про злочини, направлені проти захисту громадського порядку і державної безпеки передавалися у військово-судові органи. Для організації їх роботи була проведена мобілізація цивільних юристів, кількість яких на 1 березня 1942 року складала 3735 осіб, що майже в п'ять разів перевищувала чисельність юристів на початку війни⁸.

Різні причини спонукали людей в роки війни стати на злочинний шлях. Це здійснювалося під певним впливом об'єктивної скрути, через злидні та голод. Проте були злочинці навіть у тих відомствах, в яких вони аж ніяк не повинні бути за логікою. Вироки фронтових років свідчать, що за чотири роки війни через військові трибунали пройшли тисячі хабарників та розкрадачів, інших злочинців, дії яких були направлені на співпрацю з ворогом та підрив державних устроїв.

Однією з невідомих сторінок та раніше закритих тем була діяльність військових трибуналів щодо розгляду справ про так звану контрреволюційну пропаганду та агітацію. За період Великої Вітчизняної війни військовими трибуналами було засуджено 2,5 мільйона осіб, з них за „контрреволюційні злочини” – 417 988 осіб, або майже кожний п'ятий засуджений. Хвиля демократичних перетворень та доступ до раніше закритих архівних документів дають нам підстави констатувати, що найбільша кількість несправедливих вироків було винесено військовими трибуналами по справах про контрреволюційну пропаганду та агітацію. Так, із 417 988 засуджених за „контрреволюційні злочини” 117 492 особам, або кожному четвертому засудженому, інкримінувалася контрреволюційна пропаганда та агітація.

Причини наведених статистичних даних можна певною мірою пояснити, але в жодному разі вони не піддаються виправданню, тому що звинувачення за справами, як правило, базувалися на таких фактах, які оцінювалися на той час відповідно до законів та громадської думки як злочинні антирадянські прояви. Чимало подолян учасників Великої Вітчизняної війни попали під дію статей 58-10 Кримінального кодексу РРСФР та 54-10 Кримінального кодексу УРСР. За своїм змістом і направленістю це

були у переважній більшості дії, пов'язані з розповсюдженням поразницьких настроїв, вихваланням німецької техніки, порівняння якості харчування бійців Червоної Армії і військ вермахту, сумніви щодо правдивості повідомлень Радянського Інформаційного бюро, спроби заплямувати колгоспний устрій (такі звинувачення зустрічалися у кожному третьому вироку), розповсюдження думок, що були направлені на дискредитацію заходів партії та уряду в різних галузях радянського будівництва.

Саме під дію Статті 58-10 Кримінального кодексу РРФСР попав курсант Камишинського танкового училища Бобельський О.Г., уродженець с. Йолтухи Деражнянського району Хмельницької області. До війни він закінчив бібліотечний технікум і навчався у Харківському бібліотечному інституті. У 1940 році ЦК ЛКСМУ був направлений на комсомольську роботу комсоргом середньої школи № 4 м. Коломиї Станіславської (нині Івано-Франківської) області. З листопада 1940 року до початку війни навчався в Кіровоградській авіаційній школі. З початком війни зарахований до особового складу 160 розвідувального авіаційного полку, який був підпорядкований 9-ій Приморській армії. 30 червня 1942 року Бобельський О.Г. був направлений на навчання в Камишинське танкове училище, а 24 січня 1943 року був заарештований за антирадянську агітацію⁹.

У звинуваченні зазначалось „Бобельський О.Г. систематично проводив серед курсантів училища антирадянську агітацію. Так, 24 серпня 1942 року в присутності курсантів розповсюджував зміст фашистських листівок і німецьких радіопередач. У вересні-жовтні розхвалював німецьку армію, її командний склад та харчування німецьких солдат. В листопаді 1942 року, розмовляючи з курсантами про стан на фронтах, висловив недовіру повідомленням радянського інформбюро щодо втрат німецької армії та зайнятих Червоною Армією населених пунктів”¹⁰.

Вироком військового трибуналу Актюбінського гарнізону від 11 березня 1943 року Бобельський О.Г. на підставі статті 58-10 ч. 2 засуджений до 10 років виправно-трудових таборів з ураженням у правах на 5 років та

позбавленням військового знання старшини. Лише через 48 років вирок трибуналу був відмінений військовим трибуналом Туркестанського військового округу, справа припинена, а Бобельський О.Г. реабілітований¹¹.

Дуже часто на початку війни контрреволюційну агітацію вбачали у діях, які аж ніяк не мали до неї відношення. Це були розповсюджені випадки серед тих солдатів та матросів, які не пройшли випробування боєм, а бездумно повторювали зміст німецьких листівок, які фашисти розкидали в місцях дислокації наших військ. Зокрема, відповідно до рішення військового трибуналу Харківського військового округу від 27 серпня 1941 року, червоноармієць 1350 військового шпиталю, засуджений до 10 років виправно-трудова таборів, з ураженням у правах строком на 5 років за статтею 54-10, ч. 2 УК УРСР за те, що перебуваючи у добовому наряді при розмові з громадянкою Майєр Б.М. заявив про добре ставлення фашистів до військовополонених та мирного населення на окупованій території. Звинувачення червоноармієця в антирадянській агітації ґрунтувалося на свідченнях засудженого та свідка. Через 50 років Генеральна військова Прокуратура СРСР по реабілітації визнала, що в діях військовослужбовця не було антирадянської агітації, направленої на послаблення Радянської влади або до здійснення окремих контрреволюційних злочинів. Відповідно до п. 1 Указу Президента СРСР від 13 серпня 1990 року „Про відновлення прав всіх жертв політичних репресій 20-50-х років” Рак В.І. реабілітований¹².

Необхідно зазначити, що в перші місяці війни значна частина червоноармієців за антирадянську пропаганду та агітацію засуджувалася військовими трибуналами до вищої міри покарання – розстрілу. Підтвердженням цього стала доля подолянина уродженця с.Решнівки Антонінського району Кам'янець-Подільської області Куштиля Г.Д., червоноармієця 14 окремого саперного батальйону, який 4 грудня 1941 року військовим трибуналом 14 стрілецької дивізії був засуджений до вищої міри покарання. Вирок винесений за те, що у жовтні – листопаді під час перебування в одужувальному батальйоні військового шпиталю „проводив

серед військовослужбовців та цивільного населення антирадянську агітацію, направлену на підрив боєздатності Червоної Армії, при цьому вихваляв фашистських варварів і їх державний лад, зводив наклепи на радянську пресу. Крім цього, висловлював наміри здачі в полон¹³”.

Через 57 років Ленінградська військова прокуратура, вивчаючи кримінальну справу Куштала Г.Д., встановила, що він засуджений безпідставно. Під час попереднього слідства та в суді звинувачений лише частково визнав свою вину щодо деяких думок контрреволюційного характеру. Зокрема, він дійсно скаржився на погане харчування в Червоній Армії, а радіо та преса давали не завжди правдиву інформацію. Стверджував, що німецькі військові частини матеріально-технічно краще забезпечені. Думок про перехід на бік ворога не висловлював і намірів таких не мав.

Аналогічні звинувачення за статтями 17-54-1 п. „б” та 54-10 ч. 2 були висунуті 26 листопада 1941 року до сержанта 3-го стрілецького полку Стасюка Ф.Н. військовим трибуналом Ворошиловоградського гарнізону. Закрите судове засідання без участі звинувачення та захисту засудило звинуваченого до вищої міри покарання – розстрілу. Вирок виконаний 4 грудня 1941 року¹⁴. В той же день за рішенням військового трибуналу Ворошиловоградського гарнізону південного фронту були розстріляні 15 червоноармійців, засуджених до вищої міри покарання, про що засвідчує акт за підписами помічника військового прокурора, юриста другого рангу Деміна, начальника першого спецвідділу УНКВС, лейтенанта держбезпеки Попова та коменданта УНКВС, молодшого лейтенанта Берковича¹⁵.

Необхідно зазначити, що реабілітація військовослужбовців, які були репресовані військовими трибуналами, проходила дуже повільно і, як правило, лише у тих випадках, коли родичі репресованих проявляли настирливість через листи і заяви у правоохоронні органи. Після прийняття Указу Президента СРСР „Про відновлення прав всіх жертв політичних репресій 20-50 х років” від 13 серпня 1990 року та Закону України „Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні” від 17 квітня 1991 року

всі без винятку особи, засуджені за антирадянську агітацію та пропаганду, вважаються виправданими як безпідставно репресовані.

Сьогодні, розглядаючи питання роботи військових трибуналів з погляду часу та відкритості кримінальних справ засуджених, можна стверджувати, що в абсолютній більшості військові трибунали допускали багато помилок і військовослужбовці засуджувалися безпідставно. Проте було б несправедливо упускати з поля зору обставини і складність військового часу, не враховуючи того, що обивательські незрілі судження, які не проявляли контрреволюційні цілі, все таки наносили шкоду бойовій готовності частин і підрозділів.

Отже, оцінюючи діяльність військових трибуналів у роки минулої війни, необхідно зазначити, що вони вписали чимало трагічних сторінок в історію держави, розглядаючи „контрреволюційні” справи щодо невинних людей. Але поряд з такою оцінкою, заради об’єктивності, нам необхідно визнати, що для здобуття перемоги над фашизмом потрібна була жорстка боротьба з панікерами та зрадниками, шкурниками та казнокрадами, фашистськими катами і їх прихвоснями. Цей напрямок діяльності військових трибуналів безперечно відіграв свою позитивну роль у зміцненні дисципліни як на фронті, так і в тилу, а в кінцевому висновку зроблений суттєвий вклад у здобуття великої Перемоги.

---

¹ Соколов Б. Цена победы. Великая Отечественна: неизвестное об известном. –М.: Московский рабочий, 1991. – С.-11.

² Там само. - С.-15.

³ Справка Комиссии Президиума ЦК КПСС “О проверке обвинений, предъявляемых в 1937 году судебными и партийными органами тт. Тухачевскому, Якиру, Уборевичу и другим военным деятелям, в измене Родины, терроре и военном заговоре” // Реабилитация: Как это было Т. 2. - М.:МФД, 2003. – С. 785 – 785.

⁴ Записка Комиссии Президиума ЦК КПСС в Президиум ЦК КПСС о результатах работы по расследованию причин репрессий и обстоятельств политических процессов 30-х годов // Реабилитация: Как это было Т. 2. - М.:МФД, 2003. - С. 652.

⁵ Муранов А.И., Звягинцев В.Е. Досье на маршала: Из истории закрытых судебных процессов – М. 1996. – С.143.

⁶ Реабилитация: Как это было Т. 2. М.:МФД, 2003. – С. 632.

⁷ Там само.: – С. 657.

⁸ Муранов А.И., Звягинцев В.Е. Досье на маршала: из истории закрытых судебных процессов – М. 1996. – С.136.

---

⁹ Архів управління СБУ України в Хмельницькій області (далі АУ СБУ в Хмельницькій обл.) - Спр. № П – 26250. – Арк. 9.

¹⁰ АУ СБУ в Хмельницькій обл. - Спр. № П – 26250. – Арк. 51.

¹¹ Там само. - Спр. № П – 26250. – Арк. 97.

¹² Там само. - Спр. № П – 26266. – Арк. 40.

¹³ Там само. - Спр. № П – 30484. – Арк. 37.

¹⁴ Там само. - Спр. № П – 30127. – Арк. 48.

¹⁵ Там само. - Спр. № П – 30127. – Арк. 40.